

ISSN 0976-9056

SPECIAL ISSUE

AUGUST- 2013

Not found

**SOCIETY OF TRAINING AND RESEARCH MANAGEMENT
AURANGABAD (M.S.)**

CONTENTS

Sr No	Title of the Paper	Author	Page No.
1.	महाराष्ट्रातील पीक उत्पादकता व पीक रचनेतील बदलते प्रवाह	प्रा. डॉ.एस.एम.भोसले, प्रा. एस.एल जाधव,	259
2.	भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील कृषी विकासाच्या समस्येवरील नद्याजोड प्रकल्प शाश्वत उपाय	प्रा.डॉ.संभाजी भाऊराव काळे	261
3.	भारतातील दुग्धव्यवसाय संशोधन व विकास संस्थांपुढील आव्हाने	श्री. डी. बी. घोटेकर प्राचार्य डॉ. एस. के. झावरे	262
4.	भारतीय फलोत्पादन : सद्यस्थिती	डॉ. सुहास आव्हाड, प्रा. होनश्री यशवंत पाटील	265
5.	भारतातील बटाटा उत्पादनाची प्रगती आणि आव्हाने	प्रा. मनिषा अनिरुद्ध खुटवड	266
6.	भारतीय शेतीची उत्पादकता	प्रा. पवार डी. पी.	268
7.	भारतीय कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हाने	प्रा.साबळे एन. एस. प्रा. कुसमुडे एम. जी.	270
8.	भारतातील शेतमालाची उत्पादकता	डॉ. बी. आर. आदिक प्रा. बी. जी. तुपे	272
9.	पुणे व्र नाशिक प्रशासकिय विभागात प्रमुख अन्नधान्य पिक लागवडीखालील क्षेत्रफळात झालेल्या बदलाचा तुलनात्मक अभ्यास	प्रा. जयश्री सिनगर	274
10.	महाराष्ट्रातील वीजेचे अर्थशास्त्र	प्रा.कावळे श्रीमंत तुकाराम कु.महादेवी व्ही.फड	276
11.	भारतातील पायाभूत संरचना	प्राचार्य डॉ. डी. एस. पाटील	277
12.	भारतातील अन्न सुरक्षितता आणि सार्वजनिक वितरण प्रणाली"	प्रा. दिपक कारे	279
13.	भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील दारिद्र्याचे आव्हान	प्रा.मोहन शिंदे	280
14.	कृषी व संलग्न सेवा विकास योजनांतर्गत आदिवासींसाठी राबविलेल्या योजनांचे मूल्यमापनात्मक अध्ययन	डॉ.आर.के.दातीर, प्रा.अमोल गायकवाड	281
15.	भारतीय रुपयाचे घसरते मूल्य : एक समस्या	डॉ. के. के. पाटील डॉ. प्रसन्नजीत रा. गवई	284
16.	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील भाववाढ कारणे परिणाम व उपाययोजा	प्रा. पुंड व्ही. पी.	286
17.	भारतीय बँकिंग क्षेत्रापुढील आव्हानात्मक परिस्थितीतही स्टेट बँक ऑफ इंडियाची देदीप्यमान प्रगती	डॉ. के.के. पाटील प्रा.डी.डी. भोसले,	287
18.	भारताची वाढती लोकसंख्या	प्रा. डॉ. टी. एल. बारबोले	289
19.	भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील प्रमुख समस्या - दारिद्रय	प्रा. शिंदे एस. एस. डॉ.बी.एन.सापनर,	290
20.	भारतीय कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था आणि बेकारी	प्रा.डॉ. ए.टी. तवार डॉ. ए. बी. निर्मळ	292
21.	भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील - दारिद्र एक आव्हान	देशमुख अश्विनी हरिश्चंद्र प्रा.डॉ. चव्हाण सीमा राजेंद्र	294
22.	दारिद्र्य : एक दृष्टीक्षेप	प्रा.श्रीमती आहेर मनिषा	296

स्त्रोत : महाराष्ट्र^१ जल व सिंचन आयोग

पाणी व उपलब्ध लागवडी खालील क्षेत्राचे प्रमाण व्यस्त प्रमाण झाल्याने अनेक गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहे. महाराष्ट्र^१ गोदावरी, कृष्णा, व तापी खोऱ्यात साधारणपणे ४५ टक्के प्रदेश तुटीचा आहे. विपुलतेचा प्रामुख्याने कोकण, वैनगंगा, व इंद्रावतीचे कृष्णेच्या सहयाद्री जवळील भाग यांचा समावेश होतो.

चितळे आयोगाने (१९९९) महाराष्ट्र^१ राज्याची पाणी उपलब्धते प्रमाणे ५ मुख्य व २५ उपखोऱ्यात विभागणी केली आहे. उपखोऱ्यांत पडणारा पाऊस दोलणामय, बाष्पीभवन, जमीन व भूजलधारण क्षमता ही वेगवेगळी आहेत. त्यात निम्न गोदावरी (पेटणखोर्ण पुर्णा (दुधणासह) व मांजरा ही तुटीची खोरी त्यामुळे मराठवाडा हा प्रदेश अतितुटीचा समजला जात असला तरी आजही उपलब्ध पाण्यायोग्य वापर होताना दिसत नाही. त्यामुळे पाण्यासाठी राजकारण न करता योग्य ते धोरण आखणे महत्त्वाचे आहे. तरच शाश्वत असे विकास कायम साध्या होईल.

नद्या तोड प्रकल्पाचे फायदे :-

१. कायमस्वरूपी कृषी विकासासाठी पाण्याची उपलब्धता होईल.
२. वेगवेगळ्या प्रदेशात पडणाऱ्या दुष्काळाची तीव्रता कमी होण्यास मदत
३. वेगवेगळ्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात विजनिर्मिती करणे शक्य होईल.
४. अंतर्गत कालवे तयार होऊन याद्वारे वाहतूक व्यवस्था विकसीत करता येईल.
५. पुरांची तीव्रता कमी होण्यास मदत होईल.
६. कृषी विकास होऊन अतिरिक्त लोकसंख्येला शेतीत सामावून घेऊन शहरीकरणाचा वेग व वाढ कमी होऊन ग्रामीण सत्तेचे विकेंद्रीकरण हातभार लागेल. तसेच रोजगार संधी वाढतील.
७. भविष्यातील दुष्काळ व पाणी समस्या आजीवन सुटेल व सिंचन क्षेत्रावर पुन्हा पुन्हा करावा लागणारा खर्च कमी होईल.

संभाव्य निर्माण होणाऱ्या अडचणी :-

१. अंदाजपत्रकीय खर्च अवाढव्य असल्याने एवढा खर्च करणे एकदम शक्य होणार नाही.
२. नद्या जोड प्रकल्पातील कालव्यासाठी जमीनीचा वापर मोठ्या प्रमाणात झाल्याने विस्थापितांचा मोठा प्रश्न शासन व्यवस्थेसमोर निर्माण होईल.
३. मोठ्या प्रमाणात वृक्षतोड व जंगलातील पर्यावरणीय घटक नष्ट होऊन पर्यावरणाचा समतोल बिघडेल.
४. पाणी वळविताने संभाव्य तुट निर्माण होणाऱ्या प्रदेशातील जनतेचा विरोध

भारतातील दुग्धव्यवसाय संशोधन व विकास संस्थांपुढील आव्हाने

श्री. डी. बी. घोटेकर

सहयोगी प्राध्यापक

चंद्ररूप डाकले जैन कॉलेज ऑफ कॉमर्स, श्रीरामपूर, जि.

अहमदनगर. मोबाईल नं. ९०११६०७०८२

प्राचार्य डॉ. एस. के. झावरे

संचालक, परिक्रमा इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट

काष्टी, तालुका - श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर

मोबाईल नं. - ९४२३१६५५९६

१. प्रास्ताविक आर्चा काळापासून भारतात पशुपालन व्यवसायाचे संदर्भ मिळतात. गीर, थरपारकर, साहिवाल, लालकंधारी, कंकरेज या गाई व सुरती, मेहसाना, मु-हा, पंढरपूरी, बन्नी, निलीरावी या जातींच्या म्हशींचे कळप मोठ्या संख्येने पाळले जात होते. ब्रिटिश राजवटीत ब्रिटिश फौजा, अधिकारी यांना ताजे स्वच्छ, सकस व निर्भेळ दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थ मिळावेत म्हणून पशूवैद्यकीय अधिका-यांच्या नेमणूका करण्यात आल्या होत्या. पशू विज्ञान, पशू आरोग्य, पशू आहार, पशू संकर यासाठी संशोधन व विकास संस्थांची स्थापना करण्यात आली. पारंपरिक पध्दतीने केल्या जाणा-या दुग्ध व्यवसायात संशोधन व विकास संस्थांचा सल्ला प्रमाणभूत मानण्यात येऊ लागला. प्रत्येक जनावरापासून जास्तीत जास्त दूध मिळावे म्हणून संशोधनाला प्रारंभ झाला होता. यासाठी संशोधन व विकास संस्थांची उभारणी करण्यात आली. परंतु खंडप्राय देशातील विपुल पशूधनासाठी संशोधन व विकास संस्थांच्या सेवा अत्यंत अपु-या होत्या. स्वातंत्र्यानंतर कृषि विद्यापीठ हे व पशू वैद्यकीय महाविद्यालयांमधून पशू संकर पशू जैव तंत्रज्ञान, भ्रुण हस्तांतराद्वारे दूध उत्पादन वाढविण्यात यश मिळविले.
२. उद्दिष्टे :
 १. भारतातील दूध व्यवसायात संशोधन व विकास सेवा पुरविणा-या संस्थांचा आढावा घेणे.
 २. दुग्ध व्यवसायातील संशोधन व विकास संस्थांचे योगदान तपासणे.
 ३. संशोधन आणि विकास संस्थांमार्फत केलेले संशोधन शेतक-यांपर्यंत पोहचविण्यातील अडचणींचा अभ्यास करणे.
 ४. दुग्ध व्यवसाय संशोधन व विकास संस्थांपुढील आव्हानांचा अभ्यास करणे.

३. तथ्य संकलन :

अ. प्राथमिक माहिती / तथ्य संकलन - तथ्य संकलनासाठी संशोधन व विकास संस्थांचे संचालक, अधिकारी, शास्त्रज्ञ, सहकारी व खाजगी संस्थांचे पदाधिकारी, सभासद आणि दूध उत्पादक यांच्या प्रत्यक्ष भेटी घेण्यात आल्या. प्रश्नावली तयार करून मुलाखती घेण्यात आल्या.

ब. दुग्ध तथ्य संकलन - यासाठी प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य, वाषिक अहवाल, जनगणना अहवाल, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, जर्नल्स, समिती अहवाल, संदर्भग्रंथ व संकेत स्थळांचा उपयोग करून माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे.

४. भारतातील दुग्ध व्यवसाय -स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात लष्कराच्या दुधाची गरज भागविण्यासाठी ब्रिटीशांनी मिलिटरी डेअरी फार्म स्थापन केले होते. या फार्ममध्ये स्थानिक जातींची हजारो जनावरे पाळण्यात आली होती. परंतु भारतीय जनावरांची दूध देण्याची अत्यल्प क्षमता विचारात घेऊन विदेशातून आयशर जातीची दुधाळ जनावरे आयात करण्यात आली होती. या जनावरांना भारतीय हवामान पोषक न ठरल्यामुळे विदेशी सिध्द वळूंचे वीर्य स्थानिक जातींच्या गायींवर वापरण्यास सुरुवात झाली. जर्सी व होल्स्टीन फ्रिजियन सिध्द वळूंचे वीर्य मात्रा वापरून उच्च प्रतीची संकरित गायींची पैदास करण्यात आली. संकरित गायींच्या पैदाशीमध्ये संशोधन व विकास संस्थांनी अत्यंत मोलाची कामगिरी बजावली आहे.

१९३७ साली भारतातील सहकारी तत्वावरील पहिला दूध संघ उत्तर प्रदेशात स्थापन करण्यात आला. दि. लखनौ मिल्क प्रोड्यूसर्स को-ऑप. लि. या संघाने दूध संकलन व विक्रीला प्रारंभ केला. पोल्सन डेअरी (गुजरात) संस्थेमार्फत परिसरातील शेतकऱ्यांचे दूध अल्प किंमतीला खरेदी करून ते मुंबईला पाठविण्यात येत होते. परंतु यात शेतकऱ्यांची मोठया प्रमाणात पिळवणूक होत होती. स्वातंत्र्यानंतर १९४८ साली कैरा जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघाची स्थापना करण्यात आली. या सहकारी संघाच्या कार्यक्षेत्रातील दूध आणंद येथील दूध प्रकल्पात एकत्रिक केले जात असे. मुंबई दूध योजनेला दूध पुरवठ्याचे कंत्राट या संघाचे तत्कालीन महाव्यवस्थापक डॉ. वर्गीस कुरियन यांनी मिळविले होते. दूध उत्पादकांना दर १५ दिवसातून एकदा दुधाची रक्कम मिळू लागली. यातूनच त्यांना उत्पन्नाचा शाश्वत मार्ग सापडला. संपूर्ण भारतात गुजरातच्या शेतकऱ्यांनी दूध व्यवसायात उत्कृष्ट कामगिरी करून अमूल जन्माला घातले. आज जगातील सर्वात यशस्वी ब्रॅन्डमध्ये अमूलचा समावेश झालेला आहे. अमूलने राष्ट्रीय दुग्ध व्यवसाय मंडळ, दूध महापूर योजना व राष्ट्रीय दुग्ध व्यवसाय योजना जन्माला घातली आहे.

५. दुग्ध व्यवसायातील संशोधन व विकास संस्था :स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात १८६२ साली पुणे येथे पहिली पशू वैद्यकीय गो-शाळा उघडण्यात आली. १८६८ साली जनावरांच्या आजारावर वैद्यकीय उपचार सुचविण्यासाठी भारतीय पशूधन प्लेग कमिशनची स्थापना करण्यात आली. या कमिशनच्या सूचनेवरून लाहोर येथे पहिले पशू वैद्यकीय महाविद्यालय उघडण्यात आले. १८८९ साली इंपिरियल बॅक्टेरियॉलॉजिकल लॅबोरेटरी उघडण्यात आली. या संस्थेनंतर १८९१ साली इंपेरियल (इंडियन) व्हेटर्नरी रिसर्च इन्स्टिट्यूट, इज्जतनगरची स्थापना करण्यात आली. भारताची दूध उत्पादनाची क्षमता विचारात घेऊन कृषि विभागाने भारत सरकारकडे इंपिरियल डेअरी तज्ञाची शिफारस केली. १९१९ साली भारतात प्रथमच पशूगणना करण्यात आली. मि. विल्यम स्मीथ या इंपेरियल डेअरी तज्ञाच्या शिफारशीवरून शास्त्रोक्त पध्दतीने पशू संकर, पशू खाद्य व पशू पालनाच्या व्यवस्थापनाकडे विशेष लक्ष देण्यास सुरुवात झाली. १९२३ साली बेंगलोर येथे इंपिरियल इन्स्टिट्यूट ऑफ अॅनिमल हज्व्डी अॅन्ड डायरींग या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. १९४१ साली या संस्थेचे इंपिरियल डेअरी इन्स्टिट्यूट असे नामांतर करण्यात आले. १९५५ साली पुन्हा नॅशनल डेअरी रिसर्च इन्स्टिट्यूट असे या संस्थेचे नाव बदलण्यात आले. हनाह डेअरी रिसर्च इन्स्टिट्यूट, ग्रेटब्रिटनचे संचालक डॉ. एन. सी. रॉईट यांनी भारतीय पशू पालन व दुग्ध व्यवसायात अनेक सुधारणा सुचविल्या. १९३६ साली मद्रास पशूवैद्यकीय महाविद्यालय सुरू करण्यात आले. नंतर इंपिरियल डेअरी इन्स्टिट्यूट असे या महाविद्यालयाचे नामांतर करण्यात आले. १९३९ साली भारतात प्रथमच कृत्रिम रेतन कार्यक्रमस प्रारंभ करण्यात आला. १९४४ साली मध्यवर्ती पशूधन आणि संशोधन तथा पशू संकर केंद्र सुरू करण्यात आले. फॅमिनाईन कमिशनने भारतीय जनावरांच्या पशूखाद्य आणि हिरव्या चा-याविषयी शिफारस केली.

६. संशोधन संस्थांच्या संशोधनाचा दुग्ध व्यवसायावरील परिणाम :स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात १८६२ साली भारतीय दुग्ध व्यवसायात नवीन सुधारणांना प्रारंभ झाला. नैसर्गिक साधन संपत्तीने समृद्ध भारतात पशूधन विपूल प्रमाणात होते. दुग्ध व्यवसाय मात्र पारंपरिक पध्दतीने केला जात होता. ब्रिटीशांनी यात सुधारणा केल्या. पशूधन व्यवसायातील सुधारणांचा हा प्रवास अखंड सुरूच आहे. जागतिक एकूण म्हशींपैकी ५७ टक्के म्हशी (१५५ दशलक्ष), १६ टक्के गायी (१९४ दशलक्ष) व १८ टक्के पशूधन एकटया भारतात आहे. जागतिक दूध उत्पादनाच्या १३ टक्के दूध, आशियाई राष्ट्रांच्या ५७ टक्के दूध उत्पादन, दूध व्यवसायासाठी आवश्यक असलेल्या यंत्रसामग्रीपैकी ९० टक्के यंत्र सामग्री भारतात निर्माण होते. दूध व्यवसायात ७० दशलक्ष कुटूंबे कार्यरत असून त्यापैकी १२ दशलक्ष कुटूंबे सहकारी संस्थांचे सभासद आहेत. १९९९ साली ७८.३ दशलक्ष मेट्रीक टन दूध व दुग्धजन्य पदार्थांचे उत्पादन करून भारताने जगात प्रथम क्रमांक संपादन केला. सन २०१०-११ मध्ये १२१.८ दशलक्ष मेट्रीक टन दूध उत्पादन होऊन दरडोई दुधाची उपलब्धता २८१ ग्रॅम पर्यंत पोहोचली आहे. ही किमया संशोधन व विकास संस्थांच्या संशोधनामुळेच साधता आलेली आहे.

• भारतातील दूध उत्पादन व दरडोई दूध उपलब्धता :

भारतातील गाई-म्हशींपासून उत्पादित झालेल्या दुधाची माहिती पुढील तक्त्यात दिलेली आहे.

वर्ष	दूध उत्पादन (दशलक्ष टन)	दरडोई दूध उपलब्धता (ग्रॅममध्ये)
१९५०-५१	१७.००	१३२
१९६०-६१	२०.००	१२७

१९७३-७४	२३.२०	१११
१९८०-८१	३१.६०	१२८
१९९०-९१	५३.९०	१९६
२०००-०१	८०.६०	२२०
२००५-०६	१०२.६०	२५१
२०१०-११	१२१.८०	२८१

स्रोत : डिपार्टमेंट ऑफ अॅनिमल हज्वॅडी, डायरींग अॅन्ड फिशरीज, इकॉनॉमिक सर्व्हे, पान नं. १९२

वरील तक्तावरून असे निदर्शनास येते की, स्वातंत्र्यानंतर लोकसंख्या वाढीचा दर जास्त राहिल्याने (फाळणी) दुधाची दरडोई उपलब्धता कमी झालेली आढळते. सन १९९०-९१ पासून भारतात दूध उत्पादनात ४ टक्के वाढ नोंदविण्यात आलेली आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या निकषांप्रमाणे भारतीयांना पुरेसे दूध उपलब्ध झालेले आहे.

७. दुग्ध व्यवसाय संशोधन व विकास संस्थांपुढील आव्हाने : सन २०१५ साली भारताची लोकसंख्या १,२४६ दशलक्ष असणार आहे. या लोकसंख्येला १३४ दशलक्ष मेट्रीक टन दुधाची गरज भासणार आहे. २०२० साली १,३३१ दशलक्ष लोकसंख्येला १६५ दशलक्ष मेट्रीक टन दूध उपलब्ध होणार आहे. उपलब्ध पशूधनाच्या आधारे ही गरज भागविणे अवघड आहे. राष्ट्रीय दुग्ध व्यवसाय योजनेत सूचविल्याप्रमाणे दुधातील अनारोग्य घटक, भेसळ टाळण्यासाठी जैवतंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने पशू सुधार प्रकल्प राबवावे लागणार आहेत. संशोधन संस्थांना जागतिक स्तरावर सिध्द झालेल्या तंत्रज्ञानाचा आधार घेऊन दूध उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी निकराचे प्रयत्न करावे लागणार आहेत. पशू विज्ञान, पशू आरोग्य, पशू खाद्य, खनिज मिश्रण, लसीकरण, हिस्वा कोरडा चाय, यांत्रिक साधनांचा वापर शास्त्रीय गोठा, तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन हे सर्व प्रकल्प एकात्मिक दूध व्यवसाय विकास योजनेतर्गत शेतक-यांपर्यंत पोहचवावे लागणार आहेत. दूध व्यवसायातून किफायतशीर फायदा प्राप्त होऊ शकेल इतपत किमती दूध उत्पादकांना मिळणे आवश्यक आहेत. या द्रुष्टीने संशोधक व विकास संस्थांना प्रयत्न करावे लागणार आहेत. पाश्चिमात्य राष्ट्रांतून दूध व दूधजन्य पदार्थ मोठ्या प्रमाणात आयात होत आहेत. त्यांच्या कमी किमती हे देखील भारतीय दूध संस्थांसमोर अस्तित्वाचेच संकट उभे राहणार आहे.

८. निष्कर्ष :

१. पशूधनाच्या तुलनेत संशोधन व विकास संस्थांची संख्या मर्यादित आहे.
२. नवीन संशोधन शेतक-यांपर्यंत जलदगतीने पोहचविले जात नाही.
३. दूध उत्पादन वाढीचा वेग मंद आहे.
४. दूध उत्पादकांना दूध व्यवसायाचे शिक्षण, प्रशिक्षण देण्याची सुविधा अत्यल्प व दूर अंतरावर आहे.
५. अद्यापही पारंपरिक पध्दतीनेच दूध व्यवसाय केला जातो.
६. शेतक-यांच्या प्रबोधनाची सुविधा नाही.
७. दूध व्यवसाय जोड व्यवसाय म्हणूनच केला जातो.

९. उपाय योजना :

१. प्रत्येक जिल्हा केंद्रस्थानी मानून संशोधन व विकास सेवा उपलब्ध व्हाव्यात. तालुका, गावपातळीपर्यंत या संशोधन सेवा सुलभ, स्वस्त व कार्यक्षमतेने उपलब्ध व्हाव्यात.
२. मुलभूत सुविधा भक्कम व खात्रीशीर व्हाव्यात (उत्तम रस्ते, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, बीज, टेलिफोन, संगणकीय सुविधा).
३. जागतिक दूध उत्पादन वाढीच्या (२.५ टक्के) तुलनेत भारतातील दूध उत्पादन वाढीचा वेग (४ टक्के) असला तरी लोकसंख्या व दूध उत्पादन एकाच वेगाने वाढत आहे. त्यामुळे दरडोई दूध कमी प्रमाणात उपलब्ध होते. ते वाढविण्यासाठी जैवतंत्रज्ञानाच्या स्वीकार करून पशू पैदास होणे आवश्यक आहे.
४. प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी गो-पालन प्रशिक्षण सुविधा असावी.
५. स्थानिक जातींच्या गार्ड-म्हशींऐवजी सिध्द वळू किंवा जैवतंत्रज्ञानापासून उत्तम पैदास करून दूध व्यवसाय करण्यात येऊन उपलब्ध चा-यात जास्तीत जास्त दूध उत्पादन हे उद्दिष्ट असावे.
६. भारतीय शेतकरी संशोधन व विकास संस्थांच्या सेवांचा फायदा घेण्याऐवजी दूध उत्पादकांची मते व मार्गदर्शन घेतात. ते पारंपरिक व अप्रगत पध्दतीनेच गोपालन करतात. संशोधन व विकास संस्थांनी पथदर्शक गोपालन, प्रक्रिया, विपणन प्रकल्पांची उच्च-स्तरीय करावी व तेथे गो-पालकांच्या प्रशिक्षणाची सुविधा करून दूध उत्पादन वाढीला चालना देण्याची गरज आहे.

१०. संदर्भ :

१. Dairy India 2007	7. www.mpkv.com
2. BAIF : History and Heritage	8. www.ndri.com
3. BAIF : Annual Report 2010-11	9. www.nddb.com
4. Economic Survey, 2011-12	10. www.baif.com